

OFELYA NƏSİB qızı PİRİYEVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ CÜMLƏDƏ SÖZLƏR ARASINDA ƏLAQƏLƏR

Cümlə sintaksisin əsas vahidlərindən biridir. Cümlə sözlərdən, söz birləşmələrindən ibarətdir. “Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sinaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir” (1, s. 210). Hər bir dilin özünəxas olan daxili qanunları vardır ki, cümlələr məhz bu qanunların əsasında formalaşır və ünsiyyətin qurulmasına xidmət edir. Cümlə müəyyən bir fikrin ötürülməsində və qəbul edilməsində böyük informativ yükə sahibdir. A.Axundov qeyd edir ki, “cümlədə gerçəklik haqqında yalnız məlumat ifadə olunmur, danışanın ona münasibəti də ifadə edilir. Dil cəmiyyətin bütün üzvləri arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmaq etibarilə cümlədən ünsiyyətin forması kimi istifadə edir. Sözlərin və söz birləşmələrinin cümlədə birləşməsi qaydaları bu və ya digər dilin sintaksisinin nüvəsidir...Hər bir konkret dil nitq ünsiyyətinin son bütöv vahidi kimi özünün cümlə düzəltmək sisteminə malikdir” (2, s. 157).

Dildə mövcud olan nitq vahidləri forma və məzmunun vəhdəti əsasında qurulur. Cümlədə sözlər və söz birləşmələri arasında həm mənə, həm də qrammatik bağlılıq olmalıdır. Mənə və qrammatik bağlılıq birlikdə cümlənin formalaşmasında böyük rol oynayır. Cümləni təşkil edən sözlər arasında qrammatik əlaqənin iki növü var:

- 1) Tabesizlik əlaqəsi;
- 2) Tabelilik əlaqəsi.

Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabərhüquqlu olması ilə seçilir. Tabesizlik əlaqəsinin bu cəhətinə diqqət yetirən Q.Kazımov yazır ki, “Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabərhüquqlu olur, ona görə də tərəflərdən biri digəni izah etmir, aydınlaşdırmır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Həmcins üzvlər bir-biri ilə sadalama intonasiyası, ya da intonasiya və təbəşizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir” (3, s. 11). Məsələn, Həyatimizdəki *ağaclar*, *güllər* gözəl çiçəklər açmışdır. Bu cümlədə *ağaclar*, *güllər* sözləri tabesizlik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır. *Ağaclar* və *güllər* sözləri mübtədə vəzifəsində işlənmiş və *çiçək açmışdır* xəbəri ilə bağlıdır. Mühəribə nəticəsində evlər *dağılmış*, *viran edilmiş* və *yandırılmışdır*. Nümunədə *dağılmış*, *viran* edilmiş, yandırılmış sözləri həmcins xəbərlərdir. Onlar buradan köçərkən *evlərini*, *bağ-bağçalarını*, geniş *torpaq sahələrini* qoyub getmişdilər. Bu nümunədə *evlərini*, *bağ-bağçalarını*, *torpaq sahələrini* sözləri həmcins tamamlıqlardır. Rayonumuzun torpaqları *sarı*, *boz*, *bərəkətli* torpaqlar idi. *Sarı*, *boz* və *bərəkətli* sözləri həmcins təyinlərdir. Onun *yanıqlı*, *mələhətli*, *zil* səsi hamının hafizəsində qalmışdı. Birinci cümlədə *bağlar*, *bağçalar*, *otlaqlar*, *tarlalar* sözləri arasında sadalama intonasiyasının köməyi ilə tabesizlik əlaqəsi yaranmışdır. Belə sözlər həmcins üzvlər adlanır və cümlədə işlənərkən eyni cümlə üzvü olurlar. İkinci cümlədəki *yanıqlı*, *mələhətli*, *zil* sözləri həmcins təyinlərdir. Həmcins üzvlərin cümlədə həlledici rolu yoxdur. Onlar cümlədə göndərilən və ya qbul edilən informasiyanın zənginləşməsində və dəqiqləşməsində mühüm rol oynayır. Tabesizlik əlaqəsi mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Məsələn, Maşınımız sürətlə gedir, şəhərlər, kəndlər geridə qalır, qarşıda yeni həyat bizi gözləyir. Bu tabesiz mürəkkəb cümlədir və onun tərkib hissələri, *Maşınımız sürətlə gedir*, *Şəhərlər*, *kəndlər geridə qalır*, *Qarşıda yeni həyat bizi gözləyir* sadə cümlələrinin arasında tabesizlik əlaqəsi vardır.

Tabesizlik əlaqəsində cümlədəki sözlər arasında ya sadalama intonasiyası, ya da tabesizlik bağlayıcıları olur. Belə ki, sözlər və ya söz birləşmələri cümləni təşkil edərkən onlar bir-biri ilə ya intonasiyanın, ya da tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə bağlanır.

Tabesizlik əlaqəsində sözlər və söz birləşmələri nə qədər bərabərhüquqlu hesab edilsə də, onlar arasında mütləq mənə və qrammatik əlaqə olmalıdır. “Tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərini aydınlaşdırmayan, bir-birinə münasibətdə eynihüquqlu sözlər və cümlələr arasında olur: oğlanlar və qızlar, dağlar və dərələr, oxuyuq və yazır” (4, s. 23). Deməli, tabesizlik əlaqəsində sözlər arasında mənə və qrammatik əlaqənin olması mütləqdir. Əgər sözlər və söz birləşmələri arasında belə mənə əlaqəsi olmasa o zaman cümlə formalaşmaz və lazımı informasiya mübadiləsi baş tutmaz.

Cümlədə sözlər arasında əlaqənin digər növü tabelilik əlaqəsidir. “Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin işlənmə dairəsi çox genişdir. Bu əlaqə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, tabeli mürəkkəb

cümlənin baş və budaq cümlələri arasında olur. Bu əlaqə, əlaqədar olan tərəflərdən birinin digərinə tabe olmasını tələb edir” (4, s. 24). Qeyd edək ki, tabesizlik əlaqəsində bir söz əlaqəyə girdiyi digər sözdən asılı olur, onu aydınlaşdırıb izah etməyə xidmət göstərir. Digər söz isə əksinə müstəqil mənə ifadə edir, digər sözü özünə tabe edir, həmin sözün vasitəsilə öz xarakterik cəhətlərini ortaya çıxarır.

Sözlər arasında tabelilik əlaqəsinin üç forması vardır:

- 1) uzlaşma əlaqəsi;
- 2) idarə əlaqəsi;
- 3) yanaşma əlaqəsi;

Cümlədəki sözlər arasındakı uzlaşma əlaqəsi şəxsə və kəmiyyətə görə olur. Belə ki, tabe edən tərəf, yəni əsas tərəf hansı şəxsə aiddirsə, tabe olan tərəf də həmin şəxsə məxsus qrammatik əlamətlər qəbul edir. Eyni zamanda əgər əsas tərəf təkdə və yaxud cəmdədirsə, ona uyğun olaraq asılı tərəf də təkdə və ya cəmdə olur. Uzlaşma əlaqəsi cümlədə mübtədə və xəbər arasında, eləcə də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında olur. Mübtədə və xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi olduqda burada göstəricilər şəxs sonluqları və xəbəlik şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur. Cümlədə uzlaşma əlaqəsinin əsas tərəfi mübtədədir. Belə ki, mübtədə hansı şəxsə olsa, xəbər də həmin şəxsin şəkilçilərini qəbul edərək onunla uzlaşır. Məsələn, *Mən tələbəyəm, Sən həkimsən, O, cəldir, Biz yazıçıyıq, Biz gedirik, Siz həkimsiniz, Onlar müəlliflərdir* və s. Bu misallarda tələbəyəm sözü mən, həkimsən sözü sən, cəldir sözü o, yazıçıyıq sözü biz, gedirik sözü biz, həkimsiniz sözü siz, müəlliflərdir sözü onlar sözü ilə uzlaşmışdır.

Azərbaycan dilində sözlər arasında şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma hər zaman gözlənilir və bu qayda heç vaxt pozulmur. Məsələn, *Mən yazdım, Sən yazdın, O yazdı, Biz yazdıq, Siz yazdınız* və s. Q.Kazımov uzlaşmadan danışarkən qeyd edir ki, “xəbərin mübtədə ilə həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşması tam uzlaşmadır” (3, s. 19). *Biz bütün işlərimizi birlikdə həll edərdik*. Burada *biz* və *həll edərdik* sözləri arasında uzlaşma tam uzlaşmadır.

Cümlədə sözlər arasında kəmiyyətə görə uzlaşma isə bəzən pozula bilər. Birinci, ikinci şəxslərin tək və cəmində, üçüncü şəxsin təkində kəmiyyətə görə uzlaşma heç vaxt pozulmur, ancaq üçüncü şəxsin cəmində kəmiyyətə görə uzlaşma pozula bilər. Məsələn, *Onlar səhər biza gələcəklər. Onlar səhər biza gələcək*. Birinci cümlədə kəmiyyətə görə uzlaşma pozulmamış, mübtədə cəmdə olduğu üçün xəbər də cəmdə işlənmişdir. İkinci cümlədə isə mübtədə və xəbər arasında uzlaşma kəmiyyətə görə pozulmuşdur, çünki mübtədə cəmdə olmasına baxmayaraq xəbər təkdə işlənmişdir. Uzlaşma əlaqəsində elə məsələlər vardır ki, onlar uzlaşmanın nisbətində təsir göstərir. Bunları aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik.

1) Əsas tərəf, yəni mübtədə insan anlayışı bildirirsə, asılı tərəf (xəbər) adətən mübtədə ilə uzlaşır, ancaq bəzi hallarda uzlaşma ozula da bilər. Məsələn, *Dostlar* o qədər ürəkdən *sevindilər* ki, üzlərindəki *sevinc* çox aydın *hiss olunurdu. Atalar* üçdən deyib. Birinci cümlədəki dostlar və sevindilər, sevinc və hiss olunurdu sözlərində *dostlar* mübtədası *sevindilər* xəbəri, *sevinc* mübtədası *hiss olunurdu* xəbəri ilə şəxsə və kəmiyyətə görə tam uzlaşmışdır. *Atalar üçdən deyib* cümləsində isə *atalar* mübtədası *deyib* xəbəri ilə kəmiyyətə görə uzlaşmamışdır. Deməli, uzlaşmanın nisbətində görə canlı varlıqları, yəni insan anlayışı bildirən mübtədalar əsasən xəbərlə uzlaşır və uzlaşmanın nisbətində görə digərlərindən (digər canlılar və cansızlar) fərqlənir.

2) Əsas tərəf digər canlılara, yəni heyvanlara və quşlara aid olarsa bu zaman asılı tərəf əsas tərəflə həm uzlaşır, həm də uzlaşmır. İnsan anlayışı bildirən mübtədalardan fərqli olaraq heyvan və quş anlayışı ifadə edən mübtədaların xəbərlə uzlaşması az olur. Məsələn, *Mehdi ağa* başını təzəcə yastığa *qoymuşdu* ki, *itlər hürüşməyə başladı*. Birinci cümlədə *Mehdi ağa* mübtədası *qoymuşdu* xəbəri ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır, ancaq *itlər* mübtədası *hürüşməyə başladı* xəbəri ilə kəmiyyətə görə uzlaşma pozulmuşdur.

3) Əsas tərəf cansız əşyalara aid olarsa asılı tərəf çox hallarda mübtədə ilə uzlaşmır. Məsələn, *Meşələr* od tutub *yanır, ağacların yarpaqları qızarır, bitkilər* susuzluqdan *əziyyət çəkirdi*. Bu nümunədə *meşələr* mübtədası *yanır* xəbəri, *ağacların yarpaqları* mübtədası *qızarır* xəbəri, *bitkilər* mübtədası *əziyyət çəkirdi* xəbəri ilə kəmiyyətə görə uzlaşmamışdır.

İdarə əlaqəsində də cümlədə sözlər arasında tabelilik əlaqəsi olur və bir tərəf digər tərəfə tabe olur. İdarə əlaqəsinin əsas göstəricisi hal şəkilçiləridir. Məhz asılı tərəf əsas tərəflə hal şəkilçilərinin vasitəsilə bağlı olur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, hal şəkilçiləri olan sözlər asılı tərəf hesab edilir. Məsələn, *O, kitabını, dəftərini, qələmlərini çantasına qoydu*. Bu nümunədə *kitabını, dəftərini, qələmlərini, çantasına* sözləri ilə *qoydu* feili arasında idarə əlaqəsi vardır.

İsmi bütün halları idarə əlaqəsində işləmə bilmir, çünki bəzi halların şəkilçisi yoxdur. “İsmi hallarının hamısı idarə əlaqəsinə xidmət etmir. Adlıq hal subyekt halıdır və cümlədə adətən mübtədə vəzifəsində yanaşma əlaqəli birləşmələrin (şüşə qab, taxta qapı) birinci tərəfi kimi çıxış edərək təyin

vəzifəsində işlənir. Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik və təsirlik hallarında olan sözlər (uşaq paltosu, palt o geymək birləşmələrinin birinci tərəfi) aid olduğu sözlə yanaşma əlaqəsində olur. Beləliklə, idarə əlaqəsində asılı tərəf dedikdə, ismin yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan (-ın, -in, -un, -ün; -a, -ə; -ı, -i, -u, -ü; -da, -də; -dan, -dən şəkilçili) sözlər nəzərdə tutulur. Həmin halları tələb edən sözlər idarə edən sözlərdir, əsas tərəfdir” (3, s. 21). Deməli, idarə əlaqəsində ismin hal şəkilçilərini qəbul edən əsas nitq hissələri asılı tərəf kimi çıxış edir.

İdarə əlaqəsinin hər iki tərəfi əsas nitq hissələri ilə ifadə olunur. Asılı tərəf hallana bilən nitq hissələri ilə ifadə olunur. Ona görə də idarə əlaqəsində olan nitq hissələrini şərti olaraq belə qruplaşdırı bilərik:

1) İsimlərin idarə olunması: evi yığışdırmaq, kitabı oxumaq, bağa getmək, məktəbin həyəti, dərstdə danışan, yarışdan qayıdan və s.

2) Əvəzliliklərin idarə olunması: səni soruşmaq, ona baxmaq, mənə söyləmək, sizdən gəlmək, işdə yorulmaq və s.

3) Sifətlərin idarə olunması: yaxşını pisdən ayırmaq, doğrusunu söyləmək və s. Göründüyü kimi sifətlər isimləşdikdə idarə əlaqəsinin asılı tərəfi olmaq imkanı qazanır.

4) Sayların idarə olunması: yüzdən beşi çıxmaq, yeddiyə şəkklə vurmaq, ondan dördünü çıxmaq və s.

5) Feili sifətlərin idarə olunması: danışanları dinləmək, oxuyanlara qulaq asmaq, söylədiklərindən peşman omaq və s.

6) Məsdərlərin idarə olunması: oxumağı sevmək, aldatmağı bacarmaq, danışmağa başlamaq və s.

İdarə əlaqəsində əsas tərəf müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunsada daha çox feillərlə ifadə olunur. Ancaq bu o demək deyildir ki, əsas tərəf digər nitq hissələri ilə ifadə oluna bilməz. Məsələn, *adamların çoxu, meyvələrin dadlısı, kitabların rəngi* və s. Bu nümunələrin birincisində asılı tərəf isim, əsas tərəf say, ikinci nümunədə asılı tərəf isim, əsas tərəf sifət, üçüncü nümunədə hər iki tərəf isimlə ifadə olunmuşdur.

Cümlədə sözlər arasında əlaqənin üçüncü növü yanaşma əlaqəsidir. Yanaşma əlaqəsində sözlər heç bir qrammatik əlamət qəbul etmədən biri digərini özündən asılı vəziyyətə salır. “Asılı sözün heç bir qrammatik şəkilçi olmadan əsas sözə yan alaraq ona bağlanmasına yanaşma əlaqəsi deyilir” (5, s. 318). Yanaşma əlaqəsi I növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, yəni təyin edənle təyin olunan arasında olur. Məsələn, *sevimli tələbə, gözəl duyğu, yaşıl meşə, dərin düşüncə* və s.

Yanaşma əlaqəsi müxtəlif nitq hissələri arasında olur.

1) İsimlə ismin yanaşması: *dəmir qapı, gümüş medal, qızıl sözlər, taxta qasıq* və s.

2) Sifətin ismə yanaşması: Bu şəkildə qurulan yanaşma əlaqəsinə dilimizdə daha çox rast gəlinir. Məsələn, *soyuq hava, dadlı çörək, sulu meyvə* s.

3) Sayın ismə yanaşması: *çox insan, beşinci sıra, xeyli pul, yeddi gün* və s.

4) Əvəzliyin ismə yanaşması: *bu həyat, o adam, həmin söhbət, hər günah, hansı düşüncə* və s. Göründüyü kimi yanaşma əlaqəsi işarə və təyini, eləcə də sual əvəzlilikləri ilə isim arasında olur.

5) Feili sifətin ismə yanaşması: Feili sifətlər də sifət kimi əlamət bildirdiyi üçün ismin əvvəlində işlənir, onları təyin edir və yanaşma əlaqəsi ilə ona bağlanır. Məsələn, *yaşayan insan, gələcək gün, oxumalı məqalə, yazılmış əsər* və s.

Yanaşma əlaqəsi zərfləklə xəbər arasında da işlənir. Burada yer zərfliyi istisnadır, yəni yer zərfliyi ilə xəbər arasında idarə əlaqəsi olur. Məsələn, *Yaxşı danışır, Axşam gələcək, Az getdi, Xəstələndiyi üçün iclasda iştirak etmədi*.

Deməli, cümlədə sözlər arasında əlaqələrin olması çox mühümdür. Sözlər mənə və qrammatik cəhətdən birləşərək cümlə yaradır, cümlə də informasiyanın ötürülməsində böyük rol oynayır. Məhz buna görə də cümlələr birləşərək mətn yaradır və ünsiyyətin prosesinin baş verməsinə kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Veysəlli, F.Y., Kazımov, Q.Ş. Kazımov İ.B. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III cild. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 505 s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 206, 280 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Aspoliqraf LTD, 2004, 496 s.
4. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Dərslik. Bakı: Maarif, 1985, 468 s.
5. Əhmədov İ.Ə., Hacıyev T.M. Azərbaycan dili. Bakı Şərq-Qərb, 2015, 638 s.

Ofelya Nəsim qızı Piriyyəva

Azərbaycan dilində cümlədə sözlər arasında əlaqələr

Xülasə

Azərbaycan dilində cümlənin qurulmasında sözlər arasında məna və qrammatik əlaqənin olması çox vacibdir. Sözlər məna və qrammatik cəhətdən birləşərək cümlə yaradır. Cümlədə sözlər arasında tabelilik və tabesizlik əlaqəsi də vardır. Tabesizlik əlaqəsində olan sözlər bərabərhüquqlu olur, biri digərindən asılı olmur. Tabelilik əlaqəsində olan sözlər isə biri digərindən asılı olur, onu izah edir. Bunların da hamısı birlikdə cümləni yaradır və ünsiyyət prosesinin davamlılığını təmin edir.

Açar sözlər: cümlə, sintaktik əlaqələr, tabelilik əlaqəsi, tabesizlik əlaqəsi

Ofelya Nasib gyzy Pirieva

Relationships between words in Azerbaijani language

Summary

It is very important to have a semantic and grammatical connection between words in the construction of a sentence in the Azerbaijani language. Words combine in meaning and grammar to form a sentence. There is a connection between subordination and disobedience between words in a sentence. Words related to disobedience have equal rights and do not depend on each other. Words related to subordination depend on each other and explain it. Together, they form a sentence and ensure the continuity of the communication process.

Key words: sentence, syntactic relationship, subordinate relationship, disobedience relationship

Офеля Насиб гызы Пириева

Отношения между словами в азербайджанском языке

Резюме

Очень важно иметь семантическую и грамматическую связь между словами при построении предложения на азербайджанском языке. Слова сочетаются по значению и грамматике, образуя предложение. Между словами в предложении существует связь между подчинением и непослушанием. Слова, связанные с неповиновением, имеют равные права и не зависят друг от друга. Слова, связанные с подчинением, зависят друг от друга и объясняют это. Вместе они образуют предложение и обеспечивают непрерывность процесса общения.

Ключевые слова: предложение, синтаксические отношения, отношения подчинения, отношения неповиновения